Η εισαγωγή των στοιχείων εκ του τυπικού *Thébah* στα τυπικά της Μεγάλης Στοάς της Ελλάδος

Λέανδρος Λεφάκης

1. Τα ελληνικά τυπικά της περιόδου 1863 - 1960

Τα καινοφανή αυτά στοιχεία του ανοίγματος των εργασιών του *Α΄ Συμβολικού Βαθμού* εισήχθησαν για πρώτη φορά στο τυπικό της Μεγάλης Στοάς της Ελλάδος στην έκδοση αυτού το 1967 και έκτοτε καθιερώθηκαν σε όλες τις μεταγενέστερες εκδόσεις και ανατυπώσεις.

Μέχρι τότε το τυπικό της Μεγάλης Στοάς της Ελλάδος και πριν της Μεγάλης Ανατολής είχε γνωρίσει αρκετές εκδόσεις. Όπως γράφει ο Αλέξανδρος Τζαζόπουλος[1]: «Η τῷ 1881 ιδρυθείσα Στοά Πυθαγόρας εξέδωκε τω 1883 το Εγχειρίδιον Τυπικού του Αρχαίου Σκωτικού Συστήματος. Του τυπικού τούτου κατά το 1891, 1897 και 1905 έγινον νέαι εκδόσεις με τινας τροποποιήσεις και απλουστεύσεις. Το 1916 μετεφράσθη το Τυπικόν της Μεγάλης Στοάς της Γαλλίας, το οποίον ίσχυε μέχρι του 1922[2]. Το 1922 το Υπατον Συμβούλιον κατήρτισε Επιτροπή προς επεξεργασίαν του Τυπικού, το ούτω δε καταρτισθέν Τυπικόν[3] υπεβλήθη κατά το 1928 εις νέαν επεξεργασίαν[4]. Μετά το 1932[5] εγένοντο νέαι εκδόσεις (1938, 1948, 1960), τροποποιήσασαι τας παλαιοτέρας».

Το τυπικό αυτό, όπως διαμορφώθηκε στο πλαίσιο της Μεγάλης Ανατολής και, αργότερα, της Μεγάλης Στοάς της Ελλάδος, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ιδιότυπο, αφού συνδύαζε στοιχεία από τυπικά τόσο του Γαλλικού όσο και του Σκωτικού Τύπου και ανάγεται, ως προς τη συγκεκριμένη γραμμή

---

[1] Βλ. Αλέξανδρο Τζαζόπουλο, Η Μυσταγωγία του Τεκτονισμού – Μελετήματα επί των Τυπικών, Εκδόσεις Στοάς «Μέλης», Αθήναι, 1973, 32.
[2] Ύπατον Συμβούλιον του 33ο της Ελλάδος, Τυπικά των Συμβολικών Βαθμών του Αρχαίου και Παραδεδεγμένου Σκωτικού Δόγματος προς χρήσιν των συμβολικών Στοών, Εν Ανατολή Αθηνών, 1916.
[3] Ύπατον Συμβούλιον του 33ο της Ελλάδος, Τυπικόν του Α' Συμβολικού Βαθμού του Αρχαίου και Παραδεδεγμένου Σκωτικού Δόγματος προς χρήσιν των συμβολικών Στοών, Εν Ανατολή Αθηνών, 1922.
[4] Ύπατον Ελληνικόν Συμβούλιον 33ο βαθμού, Τυπικόν του Α' Συμβολικού Βαθμού (του Μαθητού) του Αρχαίου και Αποδεδεγμένου Σκωτικού Δόγματος, Εν Ανατολή Αθηνών, Τύποις Ν. Καργιωτάκη και Σία, 1932.
[5] Τυπικόν του Α' Συμβολικού Βαθμού του Αρχαίου και Παραδεδεγμένου Σκωτικού Δόγματος

τελετουργικής παράδοσης, με το τυπικό που τυπώθηκε στα τέλη του 1863 στην Κέρκυρα από το τυπογραφείο «Ερμής» του Αντωνίου Τερζάκη με τον τίτλο *Συλλογή των Τυπικών των Συμβολικών Βαθμών εξελληνισθείσα εκ του Γαλλικού συνεπεία αποφάσεως της εν Κερκύρα Συμβολικής Στοάς Ο Φοίνιξ*[6]. Το τυπικό της στοάς αυτής, με τη σειρά του, βασίστηκε στον δημοσιευθέντα το 1801 *Regulateur du Maçon* (*Ρυθμιστής του Τέκτονα*)[7] του Γαλλικού Τύπου και θεωρείτο ότι ήταν εγγύτερα σε εκείνα που χρησιμοποιούσε η πρώτη Μεγάλη Στοά της Αγγλίας, μέλη της οποίας οργάνωσαν τον γαλλικό Τεκτονισμό κατά τη δεκαετία του 1720[8].

ΔΟΞΑ ΤΩ ΜΕΓΑΛΩ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙ ΤΟΥ ΣΥΜΠΑΝΤΟΣ.

ΣΥΛΛΟΓΗ

ΤΩΝ

ΤΥΠΙΚΩΝ ΤΩΝ ΣΥΜΒΟΛΙΚΩΝ ΒΑΘΜΩΝ

Ἐξελληνισθέντων ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ.

Τὸ ὑπόμνημα ἀποτελεῖται συνεπείᾳ ἀποφάσεως τῆς ἐν Κερκύρᾳ Συμβολικῆς Στοᾶς

· Ο ΦΟΙΝΙΞ ·

ΕΝ ΚΕΡΚΥΡΑ

ΜΑΣΣΟΝΙΚΩΝ ΤΥΠ. ΤΡΑΠΕΖΙΤΑΣ

1868

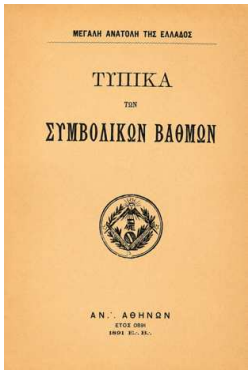
ΜΕΓΑΛΗ ΑΝΑΤΟΛΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΥΠΙΚΑ

ΤΩΝ

ΣΥΜΒΟΛΙΚΩΝ ΒΑΘΜΩΝ

ΑΝ.·. ΑΘΗΝΩΝ

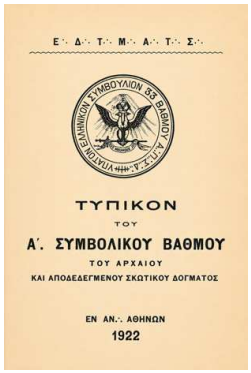
Ε.·. Δ.·. Τ.·. Μ.·. Α.·. Τ.·. Σ.·.

ΤΥΠΙΚΟΝ

ΤΟΥ

Α΄. ΣΥΜΒΟΛΙΚΟΥ ΒΑΘΜΟΥ

ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ

ΚΑΙ ΑΠΟΔΕΔΕΓΜΕΝΟΥ ΣΚΩΤΙΚΟΥ ΔΟΓΜΑΤΟΣ

ΕΝ ΑΝ.·. ΑΘΗΝΩΝ

1922

1863 **1891** **1922**

Η ελληνική μετάφραση βασίστηκε στο τυπικό «*Murat*» του 1858, το οποίο εστάλη στη στοά Φοίνιξ την άνοιξη του 1859. Το συγεκριμένο τυπικό παρουσίαζε έναν σαφώς εκκοσμικευμένο, αλλά όχι αποθρησκευμένο χαρακτήρα, παρότι η πίστη στον Θεό και στην αθανασία της ψυχής, καθώς και η αγάπη προς την ανθρωπότητα, διατυπώνονταν ρητώς στο Σύνταγμα της Μεγάλης Ανατολής της Γαλλίας.

---

[6] Ο τόμος αυτός αποτελείτο από τα τυπικά του Α΄ Βαθμού (40 σελίδες), των Εργασιών του Τεκτονικού Συμποσίου (8 σελίδες), του Β΄ Βαθμού (24 σελίδες) και του Γ΄ Βαθμού (30 σελίδες) κατά τον Γαλλικό Τύπο της Μεγάλης Ανατολής της Γαλλίας στην οποία ανήκε την περίοδο εκείνη η στοά.

[7] Πρόκειται για την τυπωμένη κωδικοποίηση των τελετουργικών του Γαλλικού Τύπου (Rite Français), όπως αυτά είχαν διαμορφωθεί και υιοθετηθεί από τη Μεγάλη Ανατολή της Γαλλίας κατά τη δεκαετία του 1780. Η έκδοση του 1801 περιλαμβάνει τους τρεις συμβολικούς βαθμούς: Apprenti, Compagnon και Maître. Βλ. Pierre Mollier, *Le Régulateur du Maçon, 1785–1801: la fixation des grades symboliques du Rite français, histoire et documents*, préface d'Alain Bauer, Paris: À l'Orient, 2004.

[8] Πρόκειται για τη λεγόμενη από τα μέσα του 18ου αιώνα αγγλική Μεγάλη Στοά των «Εκσυγχρονιστών» («Moderns»), και για τον λόγο αυτό τα τυπικά του Γαλλικού Τύπου φέρονται ότι διατηρούν στοιχεία των τυπικών της.

Αν θεωρήσουμε ότι αυτή είναι η απαρχή του «ελληνικού τυπικού», όπως φθάνει σε μας σήμερα, αξίζει να σημειώσουμε ότι το συγκεκριμένο τυπικό («*Rituel Murat*») του 1858 κατέχει ιδιαίτερη θέση στην ιστορία της γαλλικής ελευθεροτεκτονικής παράδοσης, καθώς αποτελεί αναθεωρημένη μορφή του Γαλλικού Τύπου (Rite Français), η οποία διαμορφώθηκε επί της θητείας του πρίγκιπα Lucien Murat ως Μεγάλου Διδασκάλου της Μεγάλης Ανατολής της Γαλλίας. Η αναθεώρηση διατηρούσε στενή σχέση με την προγενέστερη παράδοση, ιδίως με τον *Ρυθμιστή* του 1801, ενώ παράλληλα ενίσχυε την τελετουργική και συμβολική διάσταση της εργασίας και την ιδέα του τέκτονα ως δημιουργού και ταυτόχρονα υλικού φορέα της οικοδόμησης του Ναού.

Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η εντονότερη θεϊστική κατεύθυνση του τυπικού, σε συνάφεια με τις αποφάσεις της Μεγάλης Ανατολής του 1849 σχετικά με την ύπαρξη του Θεού και την αθανασία της ψυχής, γεγονός που αποτυπώνεται και στις συχνότερες αναφορές στον Μεγάλο Αρχιτέκτονα του Σύμπαντος (Grand Architecte de l'Univers). Η φυσιογνωμία αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία για την εξέλιξη του Γαλλικού Τύπου, καθώς οι σχετικές θεϊστικές διατυπώσεις θα υποχωρήσουν και τελικά θα απαλειφθούν μετά την απόφαση του 1877, ενώ η τελετουργική αναμόρφωση θα λάβει διαφορετική μορφή στο τυπικό Amiable του 1886–1887[9].

2. Η έκδοση του τυπικού του Μαθητού του 1967

Για να επανέλθουμε στο ζήτημα της εισαγωγής των συγκεκριμένων στοιχείων στο άνοιγμα των εργασιών, οφείλουμε να σημειώσουμε ότι η πρωτοβουλία για την αναθεώρηση του τυπικού ανήκε στον τότε Μεγάλο Διδάσκαλο της Μεγάλης Στοάς της Ελλάδος, Αλέξανδρο Τζαζόπουλο. Δεν μπορεί, ωστόσο, να αποδειχθεί από τα διαθέσιμα τεκμήρια εάν ο ίδιος γνώριζε την ιδιοτυπία του τυπικού της Στοάς Thébah ή εάν η σχετική γνώση προερχόταν από άλλο πρόσωπο ή άλλα πρόσωπα του κύκλου των συνεργατών του. Η ενδεχόμενη σχέση αυτή παραμένει, επομένως, υπόθεση που δεν μπορεί σήμερα να τεκμηριωθεί

9 Βλ. αντί πολλών Alain Bauer, Gérard Meyer, *Le Rite Français*, Presses Universitaires de France, Paris, 2012.

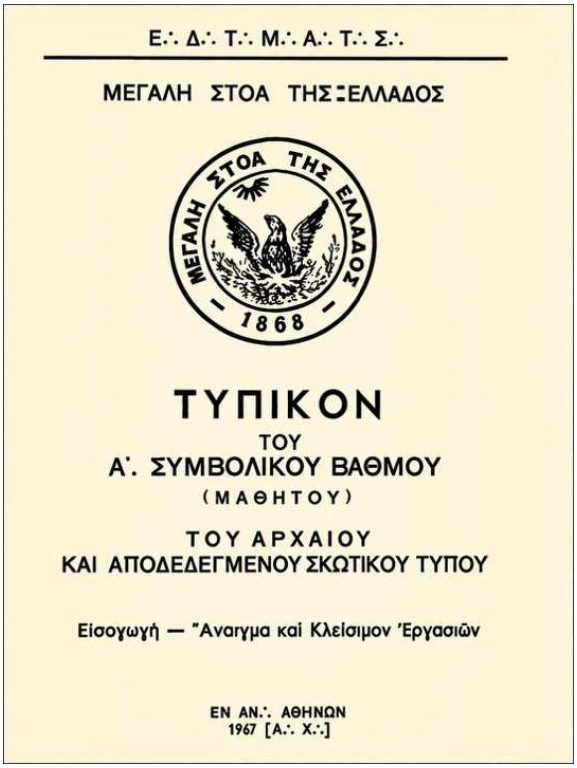
Ε.·. Δ.·. Τ.·. Μ.·. Α.·. Τ.·. Σ.·.

ΜΕΓΑΛΗ ΣΤΟΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΥΠΙΚΟΝ
ΤΟΥ
Α'. ΣΥΜΒΟΛΙΚΟΥ ΒΑΘΜΟΥ
(ΜΑΘΗΤΟΥ)
ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ
ΚΑΙ ΑΠΟΔΕΔΕΓΜΕΝΟΥ ΣΚΩΤΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ

Εἰσογωγή — Ἀναγμα καὶ Κλείσιμον Ἐργασιῶν

ΕΝ ΑΝ.·. ΑΘΗΝΩΝ
1967 [Α.·. Χ.·.]

Τυπικόν του Α' Συμβολικού Βαθμού,
Μεγάλη Στοά της Ελλάδος, 1967

Συγκεκριμένα, στις 4 Μαΐου του 1967, κατά την 180η συνεδρία του Συμβουλίου της Μεγάλης Στοάς[10] αποφασίστηκε, κατόπιν εισηγήσεως του Μεγάλου Διδασκάλου, η «συμπλήρωση και βελτίωση» του *Τυπικού του Α΄ Συμβολικού Βαθμού* και ανατίθεται στον ίδιο η σχετική εργασία. Ουδεμία αναφορά καταγράφεται όσον αφορά στο τι συνίσταται η βελτίωση αυτή, παρά μόνο το πρακτικό αναφέρεται γενικόλογα στα «τμήματα προ της ενάρξεως των εργασιών, προπαρασκευαστικάς εργασίας, τας κατά την έναρξιν και το κλείσιμον αυτών, ως και τα μετ' αυτάς …».

[10] Βλ. Πρακτικά Συμβουλίου Μεγάλης Στοάς της Ελλάδος 4ης Μαΐου 1967.

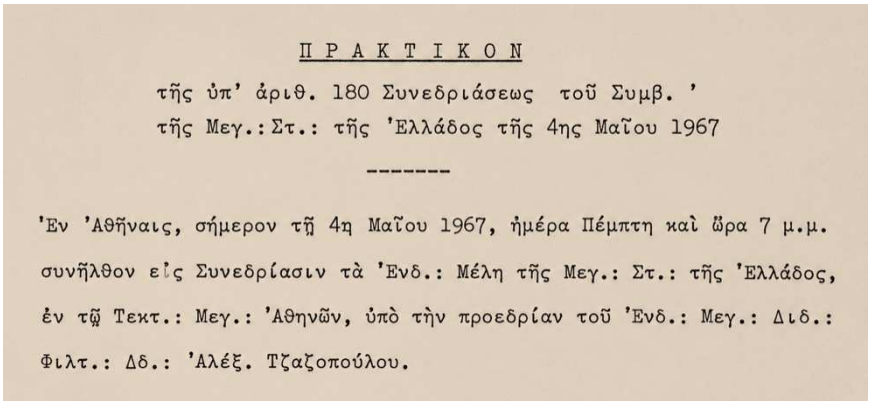

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Ο Ν

τῆς ὑπ' ἀριθ. 180 Συνεδριάσεως τοῦ Συμβ. '
τῆς Μεγ.: Στ.: τῆς 'Ελλάδος τῆς 4ης Μαΐου 1967

'Εν 'Αθῆναις, σήμερον τῇ 4ῃ Μαΐου 1967, ἡμέρα Πέμπτη καὶ ὥρα 7 μ.μ. συνῆλθον εἰς Συνεδρίασιν τὰ 'Ενδ.: Μέλη τῆς Μεγ.: Στ.: τῆς 'Ελλάδος, ἐν τῷ Τεκτ.: Μεγ.: 'Αθηνῶν, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ 'Ενδ.: Μεγ.: Διδ.: Φιλτ.: Δδ.: 'Αλέξ. Τζαζοπούλου.

ΤΥΠΙΚΟΝ Α' ΒΑΘΜΟΥ. Τῷ εἰσηγήσει τοῦ 'Ενδοξ., Μεγ.: Διδ.: ἀποφασίζεται, κατόπιν συζητήσεως - ὅπως συμπληρωθῇ καὶ βελτιωθῇ τὸ ἐν χρήσει
//
Τυπικόν Α'Βαθμοῦ καὶ ὅή εἰς τά Τμήματα αὐτοῦ τά ἀναφερόμενα εἰς τάς πρὸς τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν προπαρασκευαστικάς ἐργασίας τάς κατά τὴν ἐνάρξιν καὶ τὸ κλείσιμον αὐτῶν, ὡς καὶ τάς μετ'αὐτάς, καὶ ἀνατίθεται εἰς τὸν'Ενδοξ., Μεγ.: Διδ.: ἡ σχετική ἐργασία.

Την 1η Ιουνίου του ιδίου έτους, κατά την 184η συνεδρία του Συμβουλίου της Μεγάλης Στοάς[11], ο Μέγας Διδάσκαλος παρέδωσε στα μέλη του Συμβουλίου «αντίτυπον της υπ' αυτού γενομένης εργασίας», προκειμένου αυτά «μετά μελέτην» να εκφέρουν τας κρίσεις των. Δεν γνωρίζουμε αν σε αυτό γινόταν αναφορά στην πηγή των προσθηκών κατά το άνοιγμα και το κλείσιμο των εργασιών, ήτοι στο τυπικό Thebah. Εξίσου άγνωστο παραμένει ποιος πραγματοποίησε τη μετάφραση από τα γαλλικά και ποιος απέδωσε στην ελληνική την αντίστοιχη τεκτονική ορολογία.

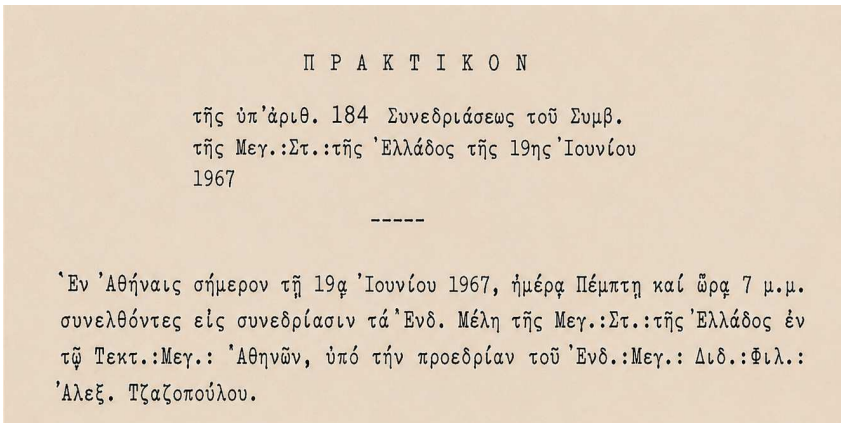

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Ο Ν

τῆς ὑπ'ἀριθ. 184 Συνεδριάσεως τοῦ Συμβ.
τῆς Μεγ.:Στ.:τῆς 'Ελλάδος τῆς 19ης 'Ιουνίου
1967

'Εν 'Αθήναις σήμερον τῇ 19ᾳ 'Ιουνίου 1967, ἡμέρᾳ Πέμπτῃ καί ὥρᾳ 7 μ.μ. συνελθόντες εἰς συνεδρίασιν τά 'Ενδ. Μέλη τῆς Μεγ.:Στ.:τῆς 'Ελλάδος ἐν τῷ Τεκτ.:Μεγ.: 'Αθηνῶν, ὑπό τήν προεδρίαν τοῦ 'Ενδ.:Μεγ.: Διδ.:Φιλ.: 'Αλεξ. Τζαζοπούλου.

[11] Βλ. Πρακτικά Συμβουλίου Μεγάλης Στοάς της Ελλάδος 1ης Ιουνίου 1967.

ΤΥΠΙΚΟΝ Α΄ ΒΑΘΜΟΥ :

Ὁ Ἔνδοξος Μεγ.:Διδ.: παρέδωσεν εἰς τά μέλη τοῦ Συμβ.: ἀντίτυπον τῆς ὑπ' αὐτοῦ γενομένης ἐργασίας διά τήν διόρθωσιν καί συμπλήρωσιν τοῦ Τυπικοῦ Α΄ Βαθμοῦ / Ἐνάρξεως καί κλεισίματος Ἐργασιῶν /, ἵνα, μετά μελέτην, ἐκφέρουν τάς κρίσεις των.

Το συγκεκριμένο «αντίτυπον» δεν διασώθηκε, ούτε έφτασε σε εμάς κάτι περισσότερο από αυτή τη βραχεία καταγραφή, η οποία καταχωρήθηκε στα πρακτικά του Συμβουλίου της Μεγάλης Στοάς. Επίσης, δεν γνωρίζουμε εάν η αποδοχή έγινε ανέφελα ή ήγειρε συζητήσεις, έστω και αν αυτές δεν κατεγράφησαν επισήμως. Επομένως, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε ποια ήταν η υποκειμένη σκέψη για τις προσθήκες αυτές. Ήταν μια απόφαση, η οποία αποτέλεσε απόρροια της έμπνευσης της εποχής; Υπήρξε κάποιος, ο οποίος ήταν εξοικειωμένος με την παράδοση της Thébah ή εν γένει τη γαλλική τεκτονική παράδοση και εισέφερε τη σκέψη για εμπλουτισμού του -ούτως ή άλλως- ιδιότυπου ελληνικού τυπικού;

Στα ερωτήματα αυτά δεν μπορούμε σήμερα να δώσουμε ασφαλή απάντηση. Μπορούμε, όμως, να διαπιστώσουμε ότι από την έκδοση του 1967 (η οποία σημειωτέον περιελάμβανε μόνο το άνοιγμα και το κλείσιμο των εργασιών του βαθμού) και εξής οι συγκεκριμένες προσθήκες ενσωματώθηκαν στο τυπικό του Α΄ Συμβολικού Βαθμού της Μεγάλης Στοάς της Ελλάδος και διατηρήθηκαν στις μεταγενέστερες εκδόσεις και ανατυπώσεις. Η καθιέρωσή τους είχε ως αποτέλεσμα να αποτελέσουν αντικείμενο ποικίλων ερμηνειών στο πλαίσιο των ομιλιών και των συμβολικών εργασιών των στοών, ιδίως επειδή η προέλευσή τους παρέμεινε, κατά κανόνα, άγνωστη στους μεταγενέστερους χρήστες του τυπικού.

Εν πάση περιπτώσει, ακόμα και σήμερα τα συγκεκριμένα χωρία παραμένουν από τα πλέον χαρακτηριστικά και γοητευτικά σημεία του τυπικού, τα οποία προκαλεί εντύπωση στους νεομύητους, αλλά και στους μη εξοικειωμένους με το συγκεκριμένο τυπικό.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει, τέλος, μια εμφανής ιστορική αντίφαση. Κατά την περίοδο αυτή, και έως το 1993, τα τυπικά των συμβολικών βαθμών προσδιορίζονταν επίσημα ως τυπικά του Αρχαίου και Αποδεδεγμένου Σκωτικού Τύπου. Από ιστορική, όμως, άποψη, η πραγματικότητα είναι περισσότερο

σύνθετη. Το ελληνικό τελετουργικό σώμα είχε διαμορφωθεί μέσα από τη συνάντηση και τη διαδοχική επεξεργασία στοιχείων γαλλικής και σκωτικής προέλευσης, ενώ στην έκδοση του 1967 προστέθηκαν επιπλέον στοιχεία τα οποία προέρχονται απ' ευθείας από την τελετουργική παράδοση της Thébah. Υπό αυτή την έννοια, το τυπικό δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ένα απολύτως ομοιογενές και αποκλειστικά Σκωτικό τελετουργικό σώμα.

Το ίδιο, *mutatis mutandis*, θα μπορούσε να υποστηριχθεί και για τα ισχύοντα τυπικά της Μεγάλης Στοάς της Ελλάδος, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι η συγκεκριμένη προέλευση ή συγγένεια των επίμαχων χωρίων δεν δηλώνεται ρητώς στις εκδόσεις τους.

3. Η Γενική Συνέλευση του 1968

Λίγους μήνες αργότερα, στις 27 Φεβρουαρίου 1968, κατά την τακτική Σύνοδο της Γενικής Συνέλευσης των Αντιπροσώπων της Μεγάλης Στοάς της Ελλάδος, ο Μεγάλος Διδάσκαλος Αλέξανδρος Τζαζόπουλος, στην προσφώνησή του προς τους παρόντες, θα αναφερθεί στις πρόσφατες παρεμβάσεις στο Τυπικό. Θα διευκρινίσει ότι «εις το τελετουργικόν μέρος ουδεμία μεταβολή επηνέχθη», αλλά ότι κρίθηκε σκόπιμη η προσθήκη «μικρού αριθμού παραγράφων» στο Άνοιγμα και το Κλείσιμο των Εργασιών[12].

Η διατύπωση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς παρουσιάζει την επέμβαση όχι ως μεταβολή του τελετουργικού χαρακτήρα ή της δομής του Τυπικού, αλλά ως περιορισμένη συμπλήρωση ορισμένων σημείων της τελετουργικής διαδικασίας.

> Εἰς τὸ τελετουργικὸν μέρος οὐδεμία μεταβολὴ ἐπηνέχθη, ἐκρίθη ὅμως σκόπιμος ἡ προσθήκη μικροῦ ἀριθμοῦ παραγράφων εἰς τὸ Ἄνοιγμα καὶ τὸ Κλείσιμον τῶν Ἐργασιῶν, αἵτινες ἐλήφθησαν ἐκ τοῦ Τυπικοῦ Μεγ.. Στ.. ἐκ τῆς ὁποίας εἶχε ληφθῆ καὶ ὁλόκληρον τὸ ἐν χρήσει παρ' ἡμῖν τοιοῦτον.

«…ουδεμία μεταβολή επηνέχθη…»

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει, ωστόσο, η αναφορά στην προέλευση των νέων αυτών παραγράφων. Ο Τζαζόπουλος δηλώνει ρητά ότι ελήφθησαν από το Τυπικό της Μεγάλης Στοάς, από το οποίο, όπως σημειώνει, είχε ληφθεί και ολόκληρο το τυπικό που βρισκόταν τότε σε χρήση. Η δήλωση αυτή επιχειρεί,

---

[12] Βλ. Αλέξανδρος Τζαζόπουλος, *Προσφώνησις του Μεγάλου Διδασκάλου* Τεκτονικόν Δελτίον, Ιανουάριος–Φεβρουάριος 1968, 2 επ. και δη 5 *in fine*.

κατά κάποιον τρόπο, να εντάξει τις προσθήκες στην ήδη υφιστάμενη τελετουργική παράδοση και να αποκλείσει την εντύπωση μιας ουσιαστικής νεωτερικής επέμβασης.

Ωστόσο, η εικόνα που προκύπτει από το περιεχόμενο των προσθηκών είναι διαφορετική. Οι νέες παράγραφοι δεν συνιστούν απλώς μια τυπική ή λεκτική συμπλήρωση του ανοίγματος και του κλεισίματος, αλλά εισάγουν ένα διαφορετικό εννοιολογικό λεξιλόγιο με αιχμή του δόρατος την αναζήτηση του φωτός, τη μελέτη της φύσης, την παρατήρηση των φαινομένων και την εναρμόνιση με τον παγκόσμιο ρυθμό. Με τον τρόπο αυτό, το τελετουργικό αποκτά μια σαφέστερη κοσμολογική και φιλοσοφική διάσταση, μετατοπίζοντας το κέντρο βάρους από το παραδοσιακό ηθικο-συμβολικό πλαίσιο προς μια αντίληψη της μυητικής εργασίας ως διαδικασίας αυτογνωσίας, γνώσης της φύσης και αναζήτησης της θέσης του ανθρώπου μέσα στην ευρύτερη κοσμική τάξη.

Πράγματι, όπως έχει ήδη αναφερθεί, το ελληνικό τυπικό του 1922 είχε ως βασική πηγή το τυπικό της Μεγάλης Στοάς της Γαλλίας, από το οποίο μεταφράστηκε και εκδόθηκε. Στο τυπικό εκείνο, όμως, δεν εντοπίζεται η ίδια εννοιολογική δέσμη που εμφανίζεται στις νέες διατυπώσεις: φως, φύση, φαινόμενα και παγκόσμιος ή κοσμικός ρυθμός. Επομένως, δεν μπορούμε ακόμη, με αυστηρά ιστορικούς όρους, να ταυτίσουμε το τυπικό αυτό με το πλήρες τυπικό της Thébah. Μπορούμε, όμως, να διακρίνουμε εδώ τα πρώτα σαφή ίχνη μιας διαφορετικής τελετουργικής και φιλοσοφικής κατεύθυνσης, η οποία πρόκειται να αποκτήσει πληρέστερη μορφή στα επόμενα χρόνια.

Υπό αυτή την έννοια, η δήλωση του Τζαζόπουλου ότι «ουδεμία μεταβολή επηνέχθη» αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Σε τυπικό επίπεδο η διαπίστωσή του μπορεί να θεωρηθεί ακριβής, αφού δεν παρουσιάζει την επέμβαση ως αναμόρφωση της τελετής, αλλά ως προσθήκη ορισμένων παραγράφων. Σε επίπεδο, όμως, περιεχομένου και τελετουργικής αντίληψης, οι προσθήκες αυτές σηματοδοτούν μια ουσιώδη μετατόπιση. Δεν αλλάζουν μόνον τη διατύπωση του τυπικού, αλλά διευρύνουν τον ορίζοντα μέσα στον οποίο νοείται η μυητική εργασία.

Το ενδιαφέρον μετατοπίζεται από την αποκλειστικά ηθική και συμβολική οικοδόμηση του Τέκτονα προς την αυτογνωσία, την άμεση παρατήρηση της φύσης και την αναζήτηση μιας αρμονικής σχέσης του ανθρώπου με την κοσμική τάξη. Υπό αυτή την έννοια, οι προσθήκες του 1967 αποτελούν περισσότερο

μια ιδεολογική προετοιμασία του τυπικού της Thébah παρά ακόμη το ίδιο το πλήρες τυπικό της.

Ίσως, άλλωστε, αυτή ακριβώς η μεταβατική κατάσταση εξηγεί και τη μορφή με την οποία δημοσιεύθηκε το τυπικό του 1967: περιελάμβανε την τελετή του ανοίγματος και του κλεισίματος των εργασιών, χωρίς να παραθέτει την κύρια μυητική διαδικασία του βαθμού. Τρία χρόνια αργότερα, το 1970, το Τυπικό θα εκδοθεί για πρώτη φορά ολοκληρωμένο, γεγονός που επιτρέπει να θεωρήσουμε την περίοδο 1967–1970 ως ένα κρίσιμο μεταβατικό στάδιο: από τις περιορισμένες, αλλά ήδη εννοιολογικά σημαντικές, προσθήκες στο υπάρχον Τυπικό προς την πληρέστερη -αν και ακόμα ατελή- διαμόρφωση του ιδιαίτερου τελετουργικού κόσμου της Thébah.

4. Η προσωπικότητα του εισηγητή[13]

Η πνευματική ταυτότητα του Αλέξανδρου Τζαζόπουλου μπορεί να περιγραφεί ως μια ιδιαίτερη μορφή νεοελληνικού πνευματικού ανθρωπισμού. Ο ίδιος δεν διαμόρφωσε ένα συστηματικό φιλοσοφικό έργο με την αυστηρά ακαδημαϊκή έννοια του όρου, ωστόσο οι απόψεις του εμφανίζουν αξιοσημείωτη εσωτερική συνοχή και συνέπεια, ιδίως ως προς τη σχέση μεταξύ θεωρητικής σκέψης, κοινωνικής δράσης και τεκτονικής δραστηριότητας[14].

Αναδεικνύεται πρωτίστως ως ηθικοκοινωνικός διανοούμενος με έντονα ανθρωπιστικό, παιδευτικό και πνευματοκρατικό προσανατολισμό, για τον οποίο η καλλιέργεια του ανθρώπου αποκτά πραγματική αξία μόνον όταν μετασχηματίζεται σε τρόπο ζωής, σε κοινωνική ευθύνη και σε έμπρακτη στάση απέναντι στον κόσμο. Η αντίληψη αυτή δεν εξαντλείται σε έναν αισθητικό ή αρχαιολατρικό ιδεαλισμό.

---

[13] Το τμήμα αυτό διαμορφώθηκε ως απόρροια επικοινωνίας με τον Καθηγητή Θεοδόση Τάσιο, ο οποίος ήταν ενεργός τέκτων εκείνη την περίοδο και μέλος του Συμβουλίου της Μεγάλης Στοάς από το 1968 και μετά.

[14] Ο Αλέξανδρος Τζαζόπουλος (1896–1975), γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη και σπούδασε στη νομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Εισήλθε στον Τεκτονισμό το 1924 στη Στοά «Όμηρος» υπ' αρ. 61 και διετέλεσε Σεβασμιος Διδάσκαλος της Στοάς Μέλης (1932–1941 και 1945–1950). Υπήρξε μέλος του Συμβουλίου της Μεγάλης Στοάς (1955–1957), Μέγας Ελεονόμος (1957–1959), Β΄ Μέγας Επόπτης (1959–1962), Α΄ Μέγας Επόπτης (1962–1963), Πρόσθετος Μέγας Διδάσκαλος (1962–1963) και Μέγας Διδάσκαλος της Μεγάλης Στοάς της Ελλάδος από το 1963 έως το 1975. Το 1934 ίδρυσε τις αναμορφωτικές σχολές «Μέλης», νυχτερινά σχολεία για αναλφάβητους νέους, ενώ συνέβαλε επίσης στην ίδρυση της Ελληνικής Αντικαρκινικής Εταιρείας και του Νοσοκομείου «Άγιοι Ανάργυροι». Στον Σκωτικό Τύπο ανυψώθηκε στον 33ο βαθμό το 1955.

Αλέξανδρος Τζαζόπουλος

Η δημόσια παρέμβασή του υπέρ της αξιοπρεπούς μεταχείρισης των ανθρώπων αλλά και όλων των εμβίων όντων, όπως και η μακρόχρονη δραστηριοποίησή του στην εκπαίδευση απόρων και εργαζόμενων νέων, υποδεικνύουν μια ευρύτερη ηθική της συμπάθειας, του καθήκοντος, της αλληλεγγύης και της έμπρακτης παιδείας. Η παιδεία, υπό αυτή την έννοια, δεν περιορίζεται για τον Αλέξανδρο Τζαζόπουλο στη μετάδοση γνώσεων· συνιστά πρωτίστως διαδικασία ηθικής και πνευματικής καλλιέργειας του ανθρώπου και, ταυτόχρονα, ουσιώδες μέσο κοινωνικής χειραφέτησης, αυτονομίας και προόδου.

Η ίδια κατεύθυνση γίνεται περισσότερο κατανοητή αν ληφθεί υπόψη και η πολιτική του σκέψη, η οποία φαίνεται να εντάσσεται σε μια βαθιά και ουσιαστικά φιλελεύθερη παράδοση. Ο φιλελευθερισμός του δεν περιοριζόταν σε πολιτική ή θεσμική τοποθέτηση, αλλά συγκροτούσε μια γενικότερη αντίληψη για την αυτονομία του προσώπου, την ελευθερία της

συνείδησης, την ανεκτικότητα, την πνευματική εξέλιξη και την κοινωνική πρόοδο. Υπό αυτή την έποψη, η προσωπική του φιλοσοφία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ταυτόχρονα φιλελεύθερη και «κοσμική»: επ' ουδενί λόγω με την έννοια του μαχητικού αντιθρησκευτισμού, αλλά ως άρνηση της υπαγωγής της ηθικής και της πνευματικής ζωής είτε σε δογματικές επιταγές είτε σε ανορθολογικές μορφές ομιχλώδους αποκρυφισμού. Η πνευματικότητα του Τζαζόπουλου φαίνεται να αποβλέπει στην εσωτερική καλλιέργεια, στην αυτογνωσία και στην ηθική τελείωση του ανθρώπου παρά στην αποδοχή «μεταφυσικών αυθεντιών» ή στην αναζήτηση ανύπαρκτων υπερφυσικών δυνάμεων.

Αυτή ακριβώς η φιλοσοφική θέση απέκτησε ιδιαίτερη σημασία κατά την περίοδο κατά την οποία ο Αλέξανδρος Τζαζόπουλος διετέλεσε Μέγας Διδάσκαλος της Μεγάλης Στοάς. Στο εσωτερικό του ελληνικού τεκτονικού χώρου είχε να αντιμετωπίσει δύο ισχυρές και, κατά την αντίληψή του, εξίσου προβληματικές αποκλίσεις. Από τη μία πλευρά βρίσκονταν κύκλοι που έτειναν προς τον πνευματισμό, τον αποκρυφισμό και έναν έντονα μαγικο-εσωτεριστικό τρόπο κατανόησης της τεκτονικής εμπειρίας. Από την άλλη, διαμορφωνόταν μια τάση με έντονο ομολογιακό χαρακτήρα, αποτελούμενη από τέκτονες που επιχειρούσαν να ταυτίσουν την ελευθεροτεκτονική με μια αυστηρά χριστιανική αυτοσυνειδησία.

Για τον Αλέξανδρο Τζαζόπουλο και οι δύο αυτές κατευθύνσεις απομάκρυναν τον Τεκτονισμό από τον ουσιώδη παιδευτικό και ηθικό προορισμό του: η πρώτη επειδή τον μετέτρεπε σε πεδίο ψευδο-μεταφυσικών και ασαφούς αξίας αποκρυφιστικών αναζητήσεων και η δεύτερη επειδή περιόριζε τον οικουμενικό του χαρακτήρα μέσα στα όρια μιας συγκεκριμένης θρησκευτικής ομολογίας. Η αντιπαράθεσή του προς αυτές τις τάσεις δεν φαίνεται να ήταν περιστασιακή ή απλώς διοικητική. Η αναδόμηση και ο μετασχηματισμός του ελληνικού Τεκτονισμού αποτέλεσαν προσωπικό του αγώνα, άμεσα συνδεδεμένο με τις βαθύτερες φιλοσοφικές και ηθικές του πεποιθήσεις.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον η σχέση των αντιλήψεων του Τζαζόπουλου με ορισμένες ιδέες του Κοσμικού Κινήματος και των συναφών πνευματικών ρευμάτων της εποχής ανάπτυξης αυτού. Η υπόθεση αυτή δεν στηρίζεται αποκλειστικά σε εκ των υστέρων διαπιστωμένες ομοιότητες μεταξύ δύο διαφορετικών ιδεολογικών σχηματισμών. Ιδιαίτερη σημασία αποκτά η ενδεχόμενη προσωπική επαφή του

Τζαζόπουλου με κάποιον διανοούμενο της εποχής, μέσω του οποίου είναι δυνατόν να εξεταστεί ένας συγκεκριμένος δίαυλος γνωριμίας και μεταφοράς ιδεών.

Η διαπίστωση αυτή δεν επιτρέπει, από μόνη της, να αποδοθεί στον Αλέξανδρο Τζαζόπουλο άμεση ή πλήρης αποδοχή της διδασκαλίας του Κοσμικού Κινήματος. Επιτρέπει όμως να υπερβούμε την απλή υπόθεση μιας αφηρημένης «συγγένειας» και να εξετάσουμε ιστορικά τεκμηριωμένη πιθανότητα πνευματικής επικοινωνίας. Εφ' όσον, μάλιστα, οι αντιλήψεις που απαντούν στο Κοσμικό Κίνημα -η έμφαση στην εσωτερική καλλιέργεια, στην πνευματική αυτονομία, στην ηθική τελείωση και σε μια καθολική αντίληψη του ανθρώπου- εμφανίζουν αντιστοιχίες με τον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος αντιλαμβανόταν τον Τεκτονισμό, η προσωπική αυτή σχέση αποκτά ιδιαίτερη ερμηνευτική αξία.

Υπό αυτή την έννοια, η πιθανή παρουσία κοσμικών ή συγγενών προς το Κοσμικό Κίνημα ιδεών στα μεταγενέστερα τεκτονικά τυπικά δεν θα πρέπει να εξεταστεί αποκλειστικά ως αποτέλεσμα γενικότερων πνευματικών επιρροών της εποχής. Θα μπορούσε να αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης διαδικασίας επιλεκτικής πρόσληψης και μετασχηματισμού ιδεών, η οποία πραγματοποιήθηκε μέσα από προσωπικά δίκτυα διανοουμένων τεκτόνων.

Το κρίσιμο ζήτημα, επομένως, για τον ιστορικό του μέλλοντος δεν είναι να αποδειχθεί μια μηχανική «μεταφορά» του Κοσμικού Κινήματος στον ελληνικό Τεκτονισμό, αλλά να διερευνηθεί εάν και σε ποιον βαθμό συγκεκριμένες ιδέες πέρασαν, μέσω αυτών των προσωπικών επαφών, στη φιλοσοφική και τεκτονική σκέψη του Αλέξανδρου Τζαζόπουλου[15].

5. Τι μεταφέρεται και τι παραλείπεται

Πρέπει να σημειωθεί, ότι η μεταφορά των στοιχείων από το πρωτότυπο γαλλικό τυπικό έγινε σχεδόν αυτολεξεί, με εξαίρεση την αναφορά περί αναγνώρισης του τόπου εργασιών κατά το άνοιγμα του βαθμού του Μαθητού. Συγκεκριμένα, ενώ στο πρωτότυπο αναφέρεται στα γαλλικά: «αναγνωρίζω τον Ναό της

[15] Εν πάση περιπτώσει, οξύμωρο παραμένει το γεγονός ότι, όταν ο Αλέξανδρος Τζαζόπουλος εκδίδει, το 1973, το βιβλίο του Η Μυσταγωγία του Τεκτονισμού, συμπεριλαμβάνει σε αυτό κεφάλαιο με τίτλο «Άνοιγμα των Εργασιών», χωρίς, ωστόσο, να κάνει την παραμικρή αναφορά στις προσθήκες που είχαν ήδη ενσωματωθεί στο Τυπικό από το Thébah, μόλις έξι χρόνια νωρίτερα.

Ιεράς Κιβωτού Thébah», το χωρίο αυτό προσαρμόστηκε στη μετάφραση ως «αναγνωρίζω τον Ναόν της εν Ανατολή …….. Σεπτής Στοάς ……. υπ' αριθ. …….», για να αποφευχθεί προφανώς η οποιαδήποτε σύγχυση στους αναγνώστες, οι οποίοι δεν γνώριζαν περί της Thébah και της καταγωγής του τυπικού της, αλλά και για να καταστεί η διατύπωση συμβατή με τη λειτουργία του υπάρχοντος τυπικού.

Α΄ Ἐπ.΄. Ἀναγνωρίζω τὸν Ναὸν τῆς ἐν Ἀν.΄.
....., Σ.΄. Στ.΄. .....
....., ὑπ' ἀριθ. .....

Βέβαια, χρήζει μνείας ότι το 1967 έγιναν και άλλες προσθήκες, οι οποίες είχαν ως προέλευση το τυπικό του Α΄ Βαθμού σύμφωνα με τη παράδοση του Αρχαίου και Αποδεδεγμένου Σκωτικού Τύπου, με κυριότερη την «ενωτική άλυσο» προ του κλεισίματος των εργασιών και τον μονόλογο του Σεβασμίου Διδασκάλου κατά τη διάρκεια αυτής[16]. Άλλωστε, οι προσθήκες του κλεισίματος προαναγγέλλονται από τον Μεγάλο Διδάσκαλο κατά την εισήγησή του προς το Συμβούλιο.

Συγκεκριμένα προστίθεται το ακόλουθο τμήμα:

Σεβ.΄. Ἀδ.΄. μου, ὑπεράνω τῶν φροντίδων τῆς ὑλικῆς ζωῆς ὑπάρχει διὰ τοὺς τέκτ.΄. τὸ εὐρὺ πεδίον τοῦ στοχασμοῦ καὶ τῆς δράσεως.
Πρὶν ἢ χωρισθῶμεν, ὑψωθῶμεν ἀπὸ κοινοῦ πρὸς

[16] Η ασφαλέστερη χρονολογική αφετηρία για την «ενωτική άλυσο» είναι τα τυπικά του Γαλλικού Τύπου (Rite Français) του 19ου αιώνα, και ειδικότερα η παράδοση που καταλήγει στον *Ρυθμιστή του Τέκτονα* (*Régulateur du Maçon*) του 1801. Εκεί «ενωτική άλυσος» καθιερώνεται ως κανονική τελετουργική πράξη κατά το κλείσιμο των εργασιών της συμβολικής στοάς και αποκτά τον συμβολισμό που γνωρίζουμε σήμερα: ο κύκλος των αδελφών, τα γυμνά χέρια και οι βραχίονες σε διασταύρωση. Βέβαια, μια από τις παλαιότερες τεκμηριωμένες μορφές της απαντάται κατά τη διάρκεια των «εργασιών τραπέζης» («travaux de table» ή «agapes») τον 18ο αιώνα, όταν οι παρόντες εγείρονται, κρατώντας ο ένας το χέρι του άλλου με τα χέρια σταυρωμένα και συμπλεκόμενα, σχηματίζοντας έτσι ενωτική αλυσίδα γύρω από την τράπεζα του δείπνου. Να σημειωθεί ότι στα μέσα του 18ου αιώνα εμφανίζεται και σε αρχέτυπα Σκωτικά τυπικά. Βλ. Rituel de la Loge Écossaise de Bordeaux του 1750, όπου η *«ενωτική άλυσος»* εμφανίζεται στο κλείσιμο των εργασιών του βαθμού *Maître Élu Parfait / Grand Écossais.*

τὰ ἰδεώδη μας. Αὐτὰ ἂς ἐμπνέουν τὴν διαγωγήν μας μεταξὺ τοῦ ἀμυήτου κόσμου, ἂς καθοδηγοῦν τὴν ζωήν μας, ἂς εἶναι τὸ Φῶς, τὸ ὁποῖον θὰ κατευθύνῃ τὴν πορείαν μας ἐν τῇ ζωῇ.

Η φράση αυτή του κλεισίματος αποτελεί κατ' ουσίαν μια εσωτερική παραίνεση η οποία απαντάται στην τεκτονική παράδοση και αναφέρεται στην αποστολή του μυημένου να υπερβεί τα εγκόσμια, τα υλικά ζητήματα και να αφιερωθεί στην πνευματική του καλλιέργεια, την αναζήτηση της αλήθειας και την προσφορά προς την κοινωνία.

Το γεγονός ότι η ενωτική άλυσος εισήχθη στο ίδιο τυπικό κατά την ίδια χρονική περίοδο με τα στοιχεία που προέρχονται από το τυπικό Thébah θα μπορούσε εύκολα να οδηγήσει σε εσφαλμένη εντύπωση κοινής προέλευσης. Ωστόσο, η τελετουργική και ιστορική τους καταγωγή είναι διαφορετική. Για την ακρίβεια, ουδείς την εποχή της εισαγωγής των προσθηκών στο άνοιγμα και στο κλείσιμο ήταν σε θέση να διακρίνει την καταγωγή εκάστης προσθήκης ή την έλλειψη υφολογικής σύνδεσης. Όμως, η αλήθεια είναι, ότι αν και η ενωτική άλυσος υπάρχει στο τυπικό της Στοάς, πρόκειται για τμήμα από τυπικό προερχόμενο από τον βαθμό του Μαθητού του Αρχαίου και Αποδεδεγμένου Σκωτικού Τύπου, το οποίο στο πρωτότυπο (όπως μεταπολεμικά χρησιμοποιείται από τη Μεγάλη Εθνική Στοά της Γαλλίας, τη Μεγάλη Στοά της Γαλλίας[17] αλλά και άλλες δικαιοδοσίες) έχει ως ακολούθως:

Mes Frères, bien au-dessus des soucis de la vie matérielle, s'ouvre pour le Franc-maçon, le vaste domaine de la pensée et de l'action.
Avant de nous séparer, élevons-nous ensemble vers notre Idéal. Qu'il inspire notre conduite dans le monde profane, qu'il guide notre vie, qu'il soit la Lumière sur notre chemin.

«Υπεράνω των φροντίδων της υλικής ζωής …»

Η μετάφραση είναι αυτή που περιέχει το τυπικό της Μεγάλης Στοάς της Ελλάδος: «Αδελφοί μου, υπεράνω των φροντίδων της υλικής ζωής υπάρχει διά τους τέκτονας το ευρύ πεδίον του στοχασμού και της δράσεως. Πριν ή χωρισθώμεν, υψωθώμεν

[17] Βλ. Grande Loge de France, *Rituel du Premier Degré Symbolique, Rite Écossais Ancien et Accepté*, éd. 2013, 30.

από κοινού προς τα ιδεώδη μας. Αυτά ας εμπνέουν την διαγωγήν μας μεταξύ του αμύητου κόσμου, ας καθοδηγούν την ζωήν μας, ας είναι το Φως, το οποίον θα κατευθύνη την πορείαν μας εν τη ζωή».

Έτσι, παρά το γεγονός ότι και αυτό εισήχθη την ίδια εποχή στο τυπικό της Μεγάλης Στοάς της Ελλάδος, δεν πρέπει να συγχέεται υφολογικά με το τυπικό της Thébah. Το κλείσιμο αναφέρεται στην απομάκρυνση από τις υλικές μέριμνες, στην ανύψωση της σκέψης και της δράσης, στην καθοδήγηση της διαγωγής στον αμύητο κόσμο, ενώ μόνον στην κατακλείδα γίνεται αναφορά στο φως. Κατά μία άποψη[18] συνδέει την τελετουργική άλυσο με τη μεταφορά του έργου από «τον Ναό στον κόσμο των αμυήτων».

Με άλλα λόγια, η φράση μπορεί να αναχθεί καλύτερα σε ένα τελετουργικής φύσης ηθικό συμπέρασμα, το οποίο ήταν κοινό σε διάφορες γαλλικές τεκτονικές δικαιοδοσίες και κατόπιν παγιώθηκε σε αυτή τη συγκεκριμένη έντυπη εκδοχή.

Η καταληκτική έμφαση στη σιγή, τον χωρισμό και το συμβολικό φως δεικνύει την επιρροή της ευρύτερης γαλλικής τελετουργικής εξέλιξης του 19ου αιώνα, όπου τα κείμενα του Σκωτικού και του Γαλλικού Τύπου άρχισαν όλο και περισσότερο να «δανείζονται» το ένα από το άλλο. Η εξέλιξη αυτή δεν υπήρξε γραμμική, αλλά χαρακτηρίστηκε από διαρκείς αναθεωρήσεις, μετασχηματισμούς και αλληλεπιδράσεις μεταξύ των διαφορετικών τελετουργικών οικογενειών. Ιδιαίτερα στον Γαλλικό Τύπο, οι διαδοχικές μεταρρυθμίσεις του 1858 (Murat), του 1887 (Amiable), του 1907 (Blatin), του 1922 (Gérard), καθώς και οι αναθεωρήσεις του 1938 και του 1955 υπό την επιρροή του Arthur Groussier, αποτυπώνουν τη σταδιακή μεταβολή της τελετουργικής γλώσσας από έναν περισσότερο ηθικολογικό και ενίοτε θεϊστικό λόγο, μέσω της έντονης θετικιστικής και ορθολογιστικής κατεύθυνσης των τελών του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, προς μια εκ νέου ανάδειξη του συμβολισμού, της δραματουργίας και της συναισθηματικής διάστασης της μυητικής τελετής.

Στο πλαίσιο αυτό, η διάκριση μεταξύ Γαλλικού και Σκωτικού Τύπου δεν πρέπει να θεωρηθεί απολύτως «στεγανή». Οι τελετουργικές μεταβολές μαρτυρούν μια διαδικασία αμοιβαίας ώσμωσης, κατά την οποία μοτίβα, χειρονομίες, αντικείμενα και δραματουργικές πρακτικές μετακινούνται από το ένα

---

[18] Βλ. Daniel Comino, *Approche anthropologique des rites maçonniques*, Dervy, Paris, 2017, 105.

τελετουργικό σύστημα στο άλλο και λαμβάνουν νέες ερμηνείες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η έκδοση του 1855, όπου επανεμφανίζονται ή ενισχύονται στοιχεία με σαφή Σκωτική συγγένεια, όπως οι δοκιμασίες, η σωματική και δραματική διάσταση της μύησης, η χρήση συμβολικών αντικειμένων και ορισμένες μορφές δραματουργικής αναπαράστασης. Αντίστοιχα, η επανεισαγωγή της ενωτικής αλύσου (στη Μεγάλη Ανατολή μόλις στην αναθεώρηση του 1938), η οποία υπήρχε ήδη σε παλαιότερη μορφή στον Γαλλικό Τύπο, δεικνύει ότι η τελετουργική παράδοση δεν εξελισσόταν μέσω τυπικής επιστροφής σε ένα «αυθεντικό» παρελθόν, αλλά μέσω μιας δημιουργικής επανασύνθεσης και διασταυρούμενης επιρροής παλαιών και νεότερων στοιχείων.

Υπό αυτή την έννοια, η τελική επίκληση των ιδεώδων και του φωτός δεν αποτελεί έναν ρητορικό επίλογο της εργασίας, αλλά λειτουργεί ως «τελετουργική γέφυρα» μεταξύ του μυητικού χώρου και του αμύητου κόσμου: ό,τι ο μυούμενος βίωσε και κατανόησε εντός του Ναού καλείται πλέον να μεταφέρει στην καθημερινή του ύπαρξη.

Κατ’ επέκταση, το φως παύει να αποτελεί αποκλειστικά ένα εσωτερικό ή τελετουργικό σύμβολο και μετατρέπεται σε ηθική κατεύθυνση της ζωής, ενώ ο αποχωρισμός των αδελφών δεν σηματοδοτεί το τέλος της μυητικής σχέσης αλλά τη φυσική επιστροφή της στο επίπεδο της κοινωνικής πραγματικότητας.

6. Διαφοροποιήσεις

Για να επανέλθουμε στα στοιχεία Thébah, πρέπει να σημειώσουμε ότι υφίστανται και ορισμένες μικρές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα πρόσωπα που συμμετέχουν στους διαλόγους του ανοίγματος. Επί παραδείγματι, ο διάλογος αναφορικά με τη θέση του Σεβασμίου Διδασκάλου στην Ανατολή, ο οποίος σήμερα στο ελληνικό τυπικό γίνεται μεταξύ του Σεβασμίου Διδασκάλου και του Α΄ Επόπτη κατά το πρωτότυπο τυπικό λαμβάνει χώρα μεταξύ αυτού και του πρώην Σεβασμίου (Past Master στο γαλλικό κείμενο) της Στοάς[19].

[19] Εννοείται ο αμέσως Πρώην Σεβάσμιος.

LE VEN.'. M.'.

Ven.' . F.'. Past Master, où est placé le Ven.'. M.'. ?

LE PAST MASTER

A l'Orient, Ven.'. M.'..

LE VEN.'. M.'.

Pourquoi cela, Ven.'. F.'. Past Master ?

LE PAST MASTER

Comme le soleil se lève à l'Orient pour ouvrir et éclairer le jour, ainsi le Ven.'. M.'. siège à l'Orient pour ouvrir la Loge et diriger les FF.'. dans les voies de la THEBAH sacrée.

«Καθώς ο Ήλιος ανατέλλει εις την Ανατολήν …»

Πράγματι, ο πρώην Σεβάσμιος είναι αυτός, ο οποίος βεβαιώνει ότι «όπως ο Ήλιος ανατέλλει στην Ανατολή για να ανοίξει και να φωτίσει την ημέρα, έτσι και ο Σεβάσμιος εδρεύει (παρακάθηται) στην Ανατολή προκειμένου να ανοίξει την Στοά και να οδηγήσει τους Αδελφούς στις οδούς της Ιεράς Κιβωτού». Στην ελληνική απόδοση η διατύπωση είναι μάλλον ποιητικότερη και αναφέρει: «Καθώς ο Ήλιος ανατέλλει εις την Ανατολήν, ίνα αρχίση την τροχιάν της ημέρας[20], ούτω και ο Σεβάσμιος Διδάσκαλος εδρεύει εις την Ανατολήν, ίνα ανοίξη την Στοάν και διευθύνη τους Αδελφούς εις τας οδούς του Σεπτού τούτου Εργαστηρίου». Η ουσιώδης διαφοροποίηση είναι η προσθήκη στην «τροχιά της ημέρας».

Ως εκ τούτου, η Ανατολή δεν δηλώνει πλέον αποκλειστικά το σημείο από το οποίο ανατέλλει ο Ήλιος, αλλά την αφετηρία μιας πορείας, μιας κίνησης εν γένει που εκτείνεται συμβολικά από την Ανατολή προς τη Δύση και οργανώνει (καθορίζει) τον χρόνο της ημέρας. Η εικόνα αυτή μεταφέρεται αναλογικά στο εσωτερικό της Στοάς: όπως ο ανατέλλων Ήλιος εγκαινιάζει την ημερήσια πορεία του, έτσι και ο Σεβάσμιος Διδάσκαλος, καθήμενος στην Ανατολή, εγκαινιάζει και θέτει σε κίνηση το τελετουργικό έργο. Το άνοιγμα της Στοάς αποκτά έτσι

[20] Η φράση «τροχιά της ημέρας» παραπέμπει συμβολικά στη φαινόμενη ημερήσια κίνηση του Ήλιου στον ουράνιο θόλο, από την Ανατολή προς τη Δύση. Δεν πρόκειται, με την αυστηρή αστρονομική έννοια, για την πραγματική τροχιά του Ήλιου γύρω από τη Γη, αλλά για την **φαινόμενη ημερήσια πορεία** του, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή από τον επίγειο παρατηρητή. Στο τελετουργικό πλαίσιο, η εικόνα αυτή αποκτά συμβολικό χαρακτήρα, καθώς η ανατολή σηματοδοτεί την έναρξη μιας πορείας και, κατ' αναλογία, την έναρξη των εργασιών της Στοάς.

χαρακτήρα περισσότερο δυναμικό παρά τυπιολογικό· αποτελεί την έναρξη μιας συμβολικής πορείας, κατά την οποία οι Αδελφοί καλούνται να εργασθούν υπό την καθοδήγηση του φωτός που εκπέμπεται από την Ανατολή.

Η αντιστοιχία αυτή επιτρέπει, επίσης, να ιδωθεί η Στοά ως ένας μικρόκοσμος της ηλιακής τάξης[21]. Ο Ήλιος σηματοδοτεί την έναρξη και την εξέλιξη της ημέρας, ενώ ο Σεβάσμιος Διδάσκαλος αναπαράγει τελετουργικά αυτή την αρχή, εγκαινιάζοντας τον χρόνο των εργασιών και προσδίδοντάς του κατεύθυνση και τάξη. Επομένως, η λέξη «τροχιά» δεν λειτουργεί αποκλειστικά ως ποιητική παραλλαγή της «ημέρας», αλλά εισάγει την έννοια της κίνησης, της διαδοχής και της κατευθυνόμενης πορείας. Η εργασία της Στοάς δεν είναι στατική, αλλά αρχίζει, εξελίσσεται και ολοκληρώνεται μέσα σε έναν συμβολικό χρόνο, ο οποίος οργανώνεται σύμφωνα με το πρότυπο της φαινόμενης ημερήσιας πορείας του Ήλιου.

Επιπροσθέτως, υπάρχει ένα τμήμα από το τυπικό του ανοίγματος το οποίο ουδέποτε μεταφέρθηκε στα ελληνικά τυπικά. Προέρχεται από τον Σεβάσμιο Διδάσκαλο και στο πρωτότυπο διαβάζουμε: «Puisqu'il en est ainsi, mes FF., nous allons unir nos efforts et inviter les assistants à chercher avec nous, par l'étude des faits et en soi-même, cette lumière indispensable à l'éveil de notre conscience; mais avant, pour que le travail puisse être accompli selon la destinée de la THEBAH sacrée, il convient d'éclairer la Nef».

[21] Η αντίληψη της Στοάς ως μικρόκοσμου εντάσσεται σε μια παλαιότερη ερμηνευτική παράδοση, σύμφωνα με την οποία ο ανθρώπινος και ο κοσμικός κόσμος αποτελούν δύο αλληλοαντανακλώμενες τάξεις πραγματικότητας. Η σχέση μικροκόσμου - μακροκόσμου, ιδιαίτερα ανεπτυγμένη στην ερμητική, νεοπλατωνική και αναγεννησιακή σκέψη, βασίζεται στην ιδέα ότι οι αρχές που διέπουν το σύμπαν μπορούν να αναγνωρισθούν, σε αναλογική μορφή, στον άνθρωπο και στον τελετουργικά οργανωμένο χώρο. Στη τεκτονική συμβολική, η στοά μπορεί κατ' επέκταση να νοηθεί ως ένας τεχνητά συγκροτημένος μικρόκοσμος, μέσα στον οποίο οι κατευθύνσεις του ορίζοντα, η διαδοχή του φωτός και του σκότους, η πορεία του Ήλιου και η διατεταγμένη κίνηση των τελετουργικών πράξεων αναπαράγουν συμβολικά μια κοσμική τάξη. Η Ανατολή, ως τόπος της ανατολής του φωτός και έδρα του Σεβασμίου, αποκτά έτσι ιδιαίτερη σημασία, αφού αποτελεί ταυτόχρονα κοσμικό προσανατολισμό, πηγή φωτός και αρχή της τελετουργικής τάξης. Για τη σχέση μικροκόσμου και μακροκόσμου στην ερμητική παράδοση, πρβλ. Antoine Faivre, *Access to Western Esotericism*, Albany, State University of New York Press, 1994.

LE VEN.˙. M..˙.

Puisqu'il en est ainsi, mes FF.˙., nous allons unir nos efforts et inviter les assistants à chercher avec nous, par l'étude des faits et en soi-même, cette lumière indispensable à l'éveil de notre conscience ; mais avant, pour que le travail puisse être accompli selon la destinée de la THEBAH sacrée, il convient d'éclairer la Nef.

«... οφείλουμε να φωτίσουμε την Κιβωτό»

Η απόδοσή του είναι η ακόλουθη:

«Αφού έτσι έχουν τα πράγματα, Αδελφοί μου, ας ενώσουμε τις προσπάθειές μας και ας προσκαλέσουμε τους παρισταμένους να αναζητήσουν μαζί μας, μέσα από τη μελέτη των γεγονότων και μέσα από την αυτογνωσία (ενδοσκόπηση), το φως εκείνο που είναι απαραίτητο για την αφύπνιση της συνείδησής μας. Πριν όμως από όλα αυτά, προκειμένου το έργο να επιτελεστεί σύμφωνα με το πεπρωμένο της ιερής THEBAH, οφείλουμε να φωτίσουμε την Κιβωτό»[22].

Σύμφωνα με το απόσπασμα, αφού -ως ελέχθη- η εργασία της Στοάς στηρίζεται στην αναζήτηση του φωτός μέσω της μελέτης των φαινομένων και της αυτογνωσίας (κάθοδος στο βάθος της συνειδήσεως), τότε, πριν από κάθε πρακτική εργασία, πρέπει να φωτιστεί η Ιερή Κιβωτός, δηλαδή με άλλα λόγια να προετοιμαστεί το εσωτερικό ιερό.

Συνάγεται, επομένως, ότι η Thébah δεν αντιμετωπίζει την τεκτονική εργασία ως μηχανική τελετουργία, αλλά ως πνευματική πράξη, η οποία προϋποθέτει αφύπνιση της συνείδησης. Το φως που αναζητείται δεν αποτελεί γνώση θεωρητική, αλλά είναι το φως που επιτρέπει να γίνει ορατό το

---

[22] Το γαλλικό «nef» δηλώνει, στην αρχιτεκτονική ορολογία, τον κυρίως επιμήκη χώρο ενός ναού, το κεντρικό κλίτος όπου συγκεντρώνεται το εκκλησίασμα. Η λέξη ανάγεται στο λατινικό «navis» («πλοίο») και διατηρεί, ήδη από τη χριστιανική παράδοση, τη μεταφορική εικόνα του πλοίου. Στο συγκεκριμένο απόσπασμα, η επιλογή της λέξης, σε άμεση συνάφεια με την «ιερή Thébah», επιτρέπει μια συμβολική ανάγνωση πέραν της κυριολεκτικής αρχιτεκτονικής του σημασίας. Δεδομένου ότι η Thébah παραπέμπει στην Κιβωτό, η λέξη «Nef» μπορεί ερμηνευτικά να νοηθεί ως Κιβωτός, δηλαδή ως ο ιερός χώρος διαφύλαξης και μετάδοσης της μυητικής παράδοσης. Η απόδοση «Κιβωτός» δεν αποτελεί, επομένως, λεξικογραφική μετάφραση του nef, αλλά ερμηνευτική επιλογή που αναδεικνύει τη συμβολική σχέση μεταξύ Ναού, πλοίου και Κιβωτού η οποία φαίνεται να ενεργοποιείται στο συγκεκριμένο τελετουργικό πλαίσιο.

βαθύτερο νόημα των πραγμάτων και να αποκτήσει η εργασία πραγματικό προσανατολισμό. Για τον λόγο αυτό και ο Σεβάσμιος Διδάσκαλος τονίζει ότι πρέπει πρώτα «να φωτιστεί η Κιβωτός», δηλαδή να δημιουργηθεί η σωστή εσωτερική συνθήκη, προκειμένου η συλλογική εργασία να μην μείνει εξωτερική ή τυπική και να ανταποκριθεί στο πεπρωμένο[23] της Thébah ως ιερής Στοάς, ως Κιβωτού διαφύλαξης και μετάδοσης της μυητικής παράδοσης.

Ακολουθεί η τελετουργική αφή των φώτων κατά την οποία ο Σεβάσμιος Διδάσκαλος λέγει: «Είθε η Σοφία να προΐσταται της ανέγερσης του οικοδομήματός μας».

Ο Α΄ Επόπτης: «Είθε η Ισχύς να το στηρίζει».

Ο Β΄ Επόπτης: «Είθε το Κάλλος να το κοσμεί».

LE VEN.˙. M.˙.

Que la Sagesse préside à la construction de notre édifice.

LE 1° SURV.˙.

Que la force le soutienne.

LE 2° SURV.˙.

Que la beauté l'orne.

«Είθε η Σοφία να προΐσταται της ανέγερσης του οικοδομήματός μας»

Κατά το κλείσιμο, λαμβάνει χώρα ένας αξιοπρόσεκτος διάλογος μεταξύ των τριών «πρώτων φώτων» της Στοάς. Στο ελληνικό τυπικό κατά την προσθήκη του 1967, δεν υιοθετήθηκε το αυθεντικό λεκτικό της Thébah, αλλά μια επίκληση αναλόγου ύφους και ορολογίας με την έναρξη των εργασιών περί της Σοφίας, της Ισχύος και του Κάλλους, σύμφωνη με την παράδοση του Σκωτικού συμβολικού τυπικού.

Συγκεκριμένα, ο Σεβάσμιος Διδάσκαλος και οι δύο Επόπτες προσέρχονται στις αντίστοιχες στήλες τους και σβήνουν τα κεριά, ενώ τα φώτα του Ναού σβήνουν ταυτόχρονα.

Κατά τούτο, οι φράσεις του τυπικού έχουν ως εξής:

---

23 Ο όρος «πεπρωμένο» αποδίδει εδώ το γαλλικό «*destinée»* και χρησιμοποιείται με συμβολική και όχι κυριολεκτική έννοια. Δεν υποδηλώνει έναν προκαθορισμένο ή υπερβατικά επιβεβλημένο προορισμό της Στοάς, αλλά παραπέμπει στον ιδιαίτερο μυητικό ρόλο και προορισμό που η Thébah προσδίδει στον εαυτό της μέσα από τη συμβολική και τελετουργική της γλώσσα. Υπό αυτή την έννοια, η λέξη «destinée» δηλώνει περισσότερο έναν εσωτερικά νοούμενο προορισμό ή μια λειτουργική αποστολή παρά μια αναπόδραστη μοίρα.

(Le V.˙. M.˙. et les Surv.˙. se rendent à leurs piliers respectifs et éteignent leurs étoiles. Les lumières du Temple s'éteignent en même temps que sont ponctuées les phrases rituelliques par le M.˙. des Cérém.˙..)

LE 2° SURV.˙.

Ils le sont, Ven.˙. M.˙.. L'HARMONIE A ORNE LEURS TRAVAUX.

LE 1° SURV.˙.

LA VIGUEUR A SOUTENU LEURS EFFORTS.

LE VEN.˙. M.˙.

LA SAGESSE NOUS A GUIDE.

«… η Αρμονία εκόσμησε τα έργα τους»

Ο Β΄ Επόπτης: «… η Αρμονία εκόσμησε τα έργα τους».

Ο Α΄ Επόπτης: «Το Σθένος[24] εστήριξε τις προσπάθειές τους».

Ο Σεβάσμιος Διδάσκαλος: «Η Σοφία μάς καθοδήγησε».

Η διαφοροποίηση ανάμεσα στα «τους» («leurs») και «μας» («nous») δεν φαίνεται να είναι τυχαία, αλλά να υπηρετεί μια διακριτή τελετουργική οπτική. Οι δύο Επόπτες αναφέρονται στο έργο που μόλις επιτελέστηκε ως «έργο τους» και στις προσπάθειες των εργατών ως «προσπάθειές τους», διατηρώντας μια ελαφρώς αποστασιοποιημένη οπτική απέναντι στο έργο. Αντίθετα, ο Σεβάσμιος Διδάσκαλος, με τη φράση «Η Σοφία μάς καθοδήγησε», εγκαταλείπει αυτή την απόσταση και εντάσσει τον εαυτό του στο συλλογικό υποκείμενο της εργασίας. Η μετάβαση από το «τους» στο «μας» μπορεί, επομένως, να θεωρηθεί συμβολική: από την εξωτερική αποτίμηση του έργου διερχόμεθα στην εσωτερική συμμετοχή σε αυτό. Οι Επόπτες διαπιστώνουν ότι η Αρμονία κόσμησε και το Σθένος στήριξε το έργο των τεκτόνων που εργάστηκαν· ο Σεβάσμιος, όμως, αναγνωρίζει ότι η Σοφία τους καθοδήγησε όλους, συμπεριλαμβανομένου και του ίδιου. Έτσι, η τελετουργική διατύπωση καταλήγει στην υπέρβαση της διάκρισης ανάμεσα σε εκείνους που εργάζονται και σε εκείνον που διευθύνει την εργασία. Όλοι, ανεξαιρέτως, συμμετέχουν στην ίδια πορεία υπό την καθοδήγηση της Σοφίας. Η λεπτή αυτή μετατόπιση αποκτά ακόμη μεγαλύτερη σημασία αν συσχετιστεί με την αρχική διατύπωση «notre édifice» — «το οικοδόμημά μας». Το «μας» δηλώνει εξ’ αρχής τη συλλογικότητα του τεκτονικού έργου, ενώ το «τους» την επαναφέρει στο επίπεδο των προσώπων: το κοινό

[24] Το σθένος είναι η εσωτερική ρώμη της ψυχής, το οποίο επιτρέπει στον άνθρωπο να στέκει όρθιος απέναντι στις δοκιμασίες, ενώ η ισχύς είναι η δύναμη που οργανώνει, στηρίζει και πραγματοποιεί το έργο. Έτσι, μπορεί κανείς να έχει σθένος χωρίς μεγάλη ισχύ, αλλά η ώριμη ισχύς, χωρίς σθένος, γίνεται συχνά ψυχρή ή άγονη.

οικοδόμημα δεν είναι μόνο κάτι που οι Αδελφοί κατασκευάζουν από κοινού, αλλά και μια κοινή εσωτερική πορεία, στην οποία η Σοφία καλείται να τους καθοδηγεί.

Επιπροσθέτως, το τελετουργικό αυτό σχήμα παρουσιάζει μια αξιοπρόσεκτη μετατόπιση του παραδοσιακού τεκτονικού τριπτύχου «Σοφία – Ισχύς – Κάλλος» προς ένα λειτουργικά συγγενές αλλά σημασιολογικά διαφοροποιημένο τρίπτυχο: «Σοφία – Σθένος – Αρμονία». Η μεταβολή δεν φαίνεται να είναι τυχαία. Η Σοφία εξακολουθεί να διατηρεί την κατευθυντήρια λειτουργία της, ενώ η Ισχύς αντικαθίσταται από το Σθένος, το οποίο δεν δηλώνει τόσο την κατοχή δύναμης όσο την αντοχή και την ενεργητική ικανότητα να στηριχθεί μια προσπάθεια[25]. Αντίστοιχα, το Κάλλος αποδίδεται εδώ ως Αρμονία, μετατοπίζοντας την έμφαση από την αισθητική τελείωση ως τελικό γνώρισμα του έργου στην αρμονική τάξη που το διέπει και το ολοκληρώνει[26].

Κατ' ακολουθία, το παραδοσιακό τεκτονικό τρίπτυχο «Σοφία – Ισχύς – Κάλλος» ανασυντίθεται, στο συγκεκριμένο σημείο του τυπικού, σε ένα περισσότερο λειτουργικό και δυναμικό σχήμα σε σύγκριση με το άνοιγμα των εργασιών: η Σοφία καθοδηγεί, το Σθένος στηρίζει και η Αρμονία κοσμεί. Η διατύπωση αυτή δεν αποτελεί μία διαφορετική ονοματολογία των τριών αρχών, αλλά συμπυκνώνει τη βαθύτερη λογική της τελετουργικής

---

25 Η Ισχύς και το Σθένος, μολονότι σημασιολογικά συγγενείς, δεν ταυτίζονται. Η Ισχύς δηλώνει πρωτίστως τη δύναμη και την ενεργό ικανότητα να ενεργεί κάποιος, να επιδρά στα πράγματα και να πραγματοποιεί ένα έργο. Το Σθένος, αντίθετα, παραπέμπει περισσότερο στην εσωτερική σταθερότητα, την αντοχή και την επιμονή ενώπιον των δυσκολιών και των δοκιμασιών. Η διάκριση αυτή δύναται να φωτιστεί, σε φιλοσοφικό επίπεδο, από την αριστοτελική διαφοροποίηση μεταξύ της σωματικής ισχύος και της ηθικής ανδρείας. Στα *Ηθικά Νικομάχεια*, ο Αριστοτέλης διακρίνει την ανδρεία από τις μορφές σωματικής δύναμης και αντοχής και την προσδιορίζει κυρίως ως την ορθή στάση απέναντι στον φόβο και στα δεινά, ιδίως ως ικανότητα να υπομένει κανείς τα φοβερά σύμφωνα με τον ορθό λόγο. Υπό αυτή την έννοια, η Ισχύς μπορεί να νοηθεί ως δύναμη που καθιστά δυνατή τη δράση, ενώ το Σθένος ως εκείνη η εσωτερική σταθερότητα που επιτρέπει στον άνθρωπο να επιμένει και να παραμένει ακλόνητος ενώπιον της δοκιμασίας. Βλ. Αριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, Β΄ 5, 1104a–1104b και Γ΄ 6–9, 1115a–1117b.

26 Στην πυθαγόρεια και πλατωνική σκέψη, η αρμονία συνδέεται με την τάξη, την αναλογία και τη συμφωνία των μερών που συγκροτούν το κόσμημα/κόσμο ως οργανωμένο σύνολο. Η αρμονία δεν αφορά επομένως μόνο το «ωραίο» ως αισθητική ιδιότητα, αλλά την ίδια την κοσμική τάξη, ήτοι τη σχέση μεταξύ των αντιθέτων, των αναλογιών και των διαφορετικών στοιχείων που συνθέτουν ένα ενιαίο όλον. Στον Πλάτωνα, ιδιαίτερα στον *Τίμαιο*, η κοσμική τάξη συνδέεται με την αναλογία και την αρμονική σύνθεση των στοιχείων, ενώ η πυθαγόρεια παράδοση συνέδεσε την αρμονία με τις αριθμητικές αναλογίες και τη μουσική τάξη του σύμπαντος. Βλ. και Κικέρωνα, *De natura deorum*, II.117–119.

οικοδόμησης που προηγήθηκε. Η Σοφία είναι εκείνη που προσδίδει στο έργο γνώση, μέτρο και κατεύθυνση· το Σθένος είναι η ενεργός δύναμη που επιτρέπει στον τέκτονα να παραμείνει σταθερός και να μετατρέψει την πρόθεση σε πράξη· ενώ η Αρμονία αποτελεί το αποτέλεσμα της ορθής συνάρθρωσης των δύο, προσδίδοντας στο οικοδόμημα τάξη, αναλογία και τελειότητα.

Έτσι, οι τρεις έννοιες δεν εμφανίζονται ως απομονωμένες αρετές, αλλά ως διαδοχικές και αλληλένδετες λειτουργίες της ίδιας αρχής: η Σοφία χαράσσει την πορεία, το Σθένος καθιστά δυνατή την πραγμάτωσή της και η Αρμονία φανερώνει την ολοκλήρωση του έργου[27].

[27] Για το παραδοσιακό τεκτονικό τρίπτυχο *Ισχύς – Σοφία - Κάλλος* και την ιστορική του διαμόρφωση, βλ. Roger Dachez, Force, Sagesse, Beauté: anatomie d'un ternaire méconnu, *La Rose et le Chardon*, no. 1, 2018· René Désaguliers (René Guilly), *Les Trois grands piliers de la Franc-Maçonnerie*, 3e éd., Paris, Véga, 2011). Για τις μεταγενέστερες συμβολικές αναδιατυπώσεις του τριπτύχου και ειδικότερα τη σχέση τους Κάλλους με την *Αρμονία*, βλ. Alain Lejeune, *Les trois grands piliers: un tracé maçonnique de lumière*, MDV Éditions, 2023.